



Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo



Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 2

ПЛАНИРОВКА И АРХИТЕКТУРЕН ОБЛИК НА *CANABAE LEGIONUM* ПО РЕЙНСКИЯ И ДУНАВСКИЯ ЛИМЕС ПРЕЗ I–III В.*

Ева ДИМИТРОВА

PLANNING AND ARCHITECTURE OF *CANABAE LEGIONUM* ON RHINE AND DANUBIAN LIMES IN 1ST-3RD C AD

Eva DIMITROVA

Abstract: *Canabae legionum* are civil settlements which appears around legionary camps. They are part of *territorium legionis*. Researches of some of these settlements on Rhine and Danubian limes give an opportunity their planning and architecture to be described. To gain our purpose we chose these criteria: topography and area; street network, plumbing water mains and sewerage; public and religious buildings; craft workshops; residential buildings. Discoveries in *canabae legionum* on Rhine-Danubian limes give a good point of view for planning and architecture of these settlements. There were built residential buildings, public and religious buildings. There were developed craft's working for needs of legionaries and civilian. Future excavations will clarify architecture of these civil settlements.

Key words: architecture, *canabae*, Rhine limes, Danubian limes, buildings, workshops.

Canabae legionum са селища, които възникват около легионните лагери¹. Обитавани са от търговци, ветерани и техните близки. Те принадлежат към *territorium legionis*, поради което развитието им по площ е трудно². Жителите на тези селища имат близки отношения с легионерите и лавкаджиите, доставчиците на провизии за армията, търговците и производителите [Hanel, N. 2007, p. 395; Morillo, B., Domínguez, J. S. 2015, p. 519].

Canabae функционират по време на Принципата и много рядко през IV в. (напр. *Aquincum*, *Carnuntum*, *Bonna*, *Novaesium*), те могат да наемат за ползване земя от армията, но нямат право на притежание³.

Canabae обикновено носят името на легиона, около който възникват (*canabae legionis*; *canabae ad legionem*): *canabae legionis V Macedonicae* (*canabae* в *Troesmis*), *canabae legionis XI Claudiae* (*canabae* в *Durostorum*) и др. [Иванов, Р. 1999, с. 254; Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 187].

* Илюстрациите към статията вж. в *Статии и съобщения. Общ раздел. Приложения*.

¹ Относно възникването на *canabae* край военни лагери съществуват две мнения. Според едни изследователи *canabae* се използва само в контекста на легионните лагери, докато селата, които възникват около лагерите на помощните части се наричат *vici*. Сред най-добре проучените *canabae* са тези край *Isca*, *Noviomagus*, *Bonna*, *Carnuntum*, *Aquincum* [Геров, Б. 1980, с. 27; Тодоров, Я. 1927, с. 22; Hanel, N. 2007, p. 410]. Според други изследователи *canabae* възникват не само край легионните лагери (*castra*), но и край кастелите (*castella*). Данни за това предоставят няколко епиграфски паметника (*Dimum*, *Abritus*, вероятно *Sexaginta Prista* и др.) [Иванов, Р. 2004, с. 172; Иванов, Р. 2010, с. 49; Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 186–187]. Някои учени считат, че терминът *canabae* е известен само от епиграфските паметници и не се среща в класическите текстове, което те обясняват с принадлежността към военния език [Morillo, B., Domínguez, J. S. 2015, p. 520].

² Иванов, Р. 2004, с. 172–173. Относно територията, която заемат *canabae legionum*, вж. Иванов, Р. 1999; Муссу, А. 1964, p. 87–94; Писо, I. 1991, p. 139–140, p. 152–155.

³ Боянов, И. 2008, с. 72; Иванов, Р. 2004, с. 172–173; Тачева, М. 2004, с. 50; Томас, А. 2012, p. 155. Военното командване има някаква форма на контрол над *canabae*, която се изразява в надзор над работилниците, занаятчийското производство, ателиетата, работещи за войската, и доставките за армията [Иванов, Т., Иванов, Р. 1998, с. 18; Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 187].

Canabae са селища с квазимуниципален статут и са подчинени на *legatus legionis*. Селището се управлява от градски съвет (*ordo decurionum* или *ordo decurionum canabarium*), един или двама магистри (*magistri*), избирани ежегодно, и дуумвири (*duumviri*), които извършват върховния надзор над финансите. На всеки пет години последните се наричат квинквенали (*quinquaenales*), тъй като тогава се занимават с преброяването на имуществения ценз на жителите. Други длъжности в управлението на *canabae* са квестори (*quaestores*), които завеждат общинската каса, и едили (*aediles*), които се грижат за пазарите, пътищата, игрите и раздаването на жито. В надписи от различни части на империята се споменават *decurio canabensium*, *magistri canabensium*, *quinquaenalis canabensium*, *canabenses*, *canabarii*⁴. Някои селища получават градски права и са въздигнати в ранг *municipia* или *colonia*⁵.

Проучванията на някои от тези селища по Рейнския и Дунавския лимес⁶, макар и непълни, дават възможност да се очертаят техните планировка и архитектура, което е целта на настоящото изследване (фиг. 1.) а за нейното постигане са избрани следните критерии, по които да бъдат представени селищата: топография и площ; улична мрежа, водоснабдяване и канализация; обществени и култови сгради; занаятчийски работилници; жилищни сгради.

Топография и площ

Топографското разположение на *canabae* е около легионния лагер (фиг. 2.–9.). При лагерите *Noviomagus*, *Vetera I*, *Novaesium* и *Novae canabae* са разположени източно, южно и западно от лагерите, тъй като при всички, без *Vetera I*, територията е ограничена от север от реките Рейн и Дунав и съответните проучвания са правени именно в тези посоки. *Canabae* при лагера *Bonna* са проучвани южно и западно от лагера, при *Carnuntum* – североизточно, източно, южно и югозападно от лагера, при *Aquincum* – северозападно, северно, североизточно и южно от легионния лагер, а при *Durostorum* – северно от лагера [Владкова, П. 2009, с. 423–426; Владкова, П. 2010, с. 314–316; Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 186–225; Balogh, T. B. 2008, p. 57–63; Bargfeldt, N. 2008, p. 1–16; Doneus, M., Gugl, C. Doneus, N. 2013; Donevski, P. 2011, p. 158–161; Haalebos, J. K. 1995; Kirchhof, A. 2007, p. 40–56; Kirchhof, A. 2009, p. 44–62; Madarassy, O. 2003, p. 101–111; Madarassy, O. 2004, p. 30–37; Naydenova, V. 1994, p. 225–228; Póczy, K. 1984, p. 15–34; Vámos, P. 2007, p. 78–87].

Що се отнася до площта, която *canabae legionum* заемат, тя варира от 70–80 ха (*Novae*) през 80–90 ха (*Durostorum*) до около 100 ха (*Noviomagus*, *Carnuntum*) [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 147–148; Donevski, P. 2011, p. 158; Tomas, A. 2013, p. 157]. Трябва да се има предвид обаче, че тази площ не се отнася за най-ранния период на обитаване на тези селища, а за един по-късен етап, когато те са се разраснали и животът в тях е процъфтявал.

Улична мрежа, водоснабдяване и канализация

Планировката на уличната мрежа в *canabae legionum* до голяма степен или изцяло е ориентирана спрямо главните улици, излизащи от портите на легионния лагер, и продължението на *via angularis*, с малко отклонение от световните посоки. В някои селища, като тези при *Aquincum*, *Carnuntum* и *Durostorum*, някои от улиците не са ориентирани спрямо тези в легионните лагери [Donevski, P. 2011, p. 161].

Повечето от проучените в *canabae* улици са покрити с чакъл, но съществуват и такива с настилка от каменни плочи. Така например в *canabae legionis* при *Noviomagus*, където е проучен участък от излизащата извън лагера *via principalis*, е запазен дебел пласт чакъл, който в южния край завършва с три канавки [Bargfeldt, N. 2008, p. 8].

⁴ За повече информация, вж. Иванов, Р. 1999, с. 255–257; Alexandrescu, C.-J., Gugl, C. 2014, p. 294; Alexandrescu, C.-J., Gugl, C. 2015, p. 251; Doruțiu-Boilă, E. 1972, p. 141; Doruțiu-Boilă, E. 1980, p. 174–177; 186–194; Piso, I. 1991, p. 137–139; Mócsy, A. 1953, p. 182–184.

⁵ Иванов, Р. 1999, с. 255–256; Иванов, Р. 2004, с. 172; Иванов, Р. 2010, с. 49; Тодоров, Я. 1927, с. 28–29; Doruțiu-Boilă, E. 1972, 141; Tomas, A. 2012, p. 155. Повече относно това дали и кога *canabae* получават градски права, вж. Геров, Б. 1980, с. 17–143; Иванов, Р. 1999, с. 256–276; Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 186–188; Тачева, М. 2004, с. 50–53; Тодоров, Я. 1927, с. 27–32; Alexandrescu, C.-G., Gugl, C. 2014, p. 294; Alexandrescu, C.-J., Gugl, C. 2015, p. 251; Aparaschivei, D. 2005–2006, p. 189–190; Donevski, P. 2009, p. 107–110; Doruțiu-Boilă, E. 1972, p. 133–144; Ivanov, R. p. 2012, 67; Mrozewicz, L. 2008; Pârvan, V. 1924, p. 13–14; Piso, I. 1991, p. 131 и цитираната там литература; Tomas, A. 2006, p. 121; Tomas, A. 2012, p. 155–159.

⁶ Това са: *Noviomagus (Germania Inferior)*, *Vetera (Germania Inferior)*, *Novaesium (Germania Inferior)*, *Bonna (Germania Inferior)*, *Carnuntum (Pannonia Superior)*, *Aquincum (Pannonia Inferior)*, *Viminacium (Moesia Superior)*, *Novae (Moesia Inferior)*, *Durostorum (Moesia Inferior)*.

Подобен е и случаят с *canabae* при *Carnuntum*. В западната и източната част на селището са проучени участъци от улица, ориентирана в посока югозапад-североизток, покрита с чакъл и с ширина 6.25 м [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 56–57, 148].

Сходна е и ситуацията в *canabae* при *Aquincum*. Там през втората половина на II в. нивото на улиците е повдигнато и те са покрити с хоросаново-чакълена настилка [Madarassy, O. 2003, p. 105–107]. В северната част на *canabae* е проучен участък от улица, която през II в. е покрита с варовикови плочи [Vámos, P. 2007, p. 86].

В *canabae* при *Durostorum* също са проучени участъци от улици с посока север–юг и изток–запад, които се различават основно по покритието си. Повечето са покрити с дребни плочести камъни, а под тях минават зидани от тухли или камъни канали. Улица с посока север–юг в западната част на селището пък е покрита с големи каменни плочи [Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 188; Donevski, P. 2011, p. 159–160]. Въпреки това проучените участъци нямат характерната ориентация и освен това нямат солидно покритие, с едно изключение, поради което според някои изследователи не могат да се считат за разновидност на класическите *cardines* и *decumani* [Dintchev, V. 2015, p. 582].

За водоснабдяването на някои от *canabae* не се знае много. Във връзка с това са изградени големи съоръжения – акведукти, керамични водопроводи и кладенци. На територията на *canabae* при *Carnuntum* е проучен водопровод за питейна вода с дължина 1070 м и ширина 0,60 м, разрушен в двата края, с посока север–юг, който се намира на 1,5–2,5 км южно от легионния лагер. Той е покрит с хоризонтални или покривни каменни плочи. В северната една трета има разклонение, което води до друг водопровод от югозапад. Проучена е и малка част от водопровод, намиращ се северно от т.нар. *forum*. Що се отнася до водоизточниците, от които лагерът и *canabae* са снабдявани с вода, то са известни три такива – близо до Солафелд, близо до Петронел и на северния склон на платото Пфафенберг [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 100–101, 105, 107].

В югозападната част на *canabae* при *Aquincum* е проучен акведукт, който е снабдявал с вода керамичните работилници. Разкрити са 70 пилона от конструкцията на съоръжението, изградени от варовикови блокове [Havas, Z. 2004, p. 61–65]. Други акведукти, изградени в началото на II в., доставят вода от северозапад и север към легионния лагер и цивилните селища [Madarassy, O. 2003, p. 106]. В южната и северозападната част на *canabae* са открити зидани каменни кладенци за питейна вода⁷.

Водоснабдяването на *Novae* е ставало от водоизточници, разположени западно и югозападно от лагера. На около 100 м западно от северозападния ъгъл на лагера и северно от резиденцията (*villa extra muros*) се намира разпределителният резервоар (*castellum aquae*). Не е изключено западната част на *canabae*, на чиято територия се намира резервоарът, също да е снабдявана с вода от него [Tomas, A. 2017, p. 50–52].

Канализацията за нечистите води преминава под улиците. Тя представлява зидани от тухли или камъни канали. Това е регистрирано в *canabae* при *Aquincum*, *Durostorum* [Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 188; Donevski, P. 2011, p. 159–160; Madarassy, O. 2003, p. 106].

Обществени и култови сгради

Проучванията показват съществуването на няколко вида обществени сгради и съоръжения, които са част от архитектурния облик на *canabae legionum – campus/forum*, бани, амфитеатри, храмове и светилища, складове.

Campus представлява голям комплекс с правоъгълна форма. В повечето *canabae legionum* все още не са проучени такива, но са известни от селищата при *Noviomagus* и *Carnuntum*. Топографското им разположение е различно: в *canabae* при *Noviomagus* се намира югоизточно от лагера, докато в селището при *Carnuntum* е разположен югозападно от югозападния ъгъл на лагера (фиг. 2., 6.).

Campus в *canabae* при *Noviomagus* се намира в източната част на селището, на около 100 м на изток от лагера, южно от *principalis* (фиг. 2., 10.1.). Той е с размери 166 x 133 м. Входът вероятно се е намирал от север, откъм улицата. Представлява каменна сграда, снабдена с широк двор, ограден от четирите страни с портици. В централната част са открити 50000 малки дупки за стълбове, като някои изследователи смятат, че тяхната функция е била да поддържат голям повдигнат под с цел

⁷ Balogh, T. B. 2008, p. 47; Kirchhof, A. 2009, p. 47; Madarassy, O. 2004, p. 34. Два от кладенците, открити в северозападната част на лагера, са свързани с пещите за изпичане на керамика. Кладенците и пещите за изпичане на керамика са запълнени в началото на III в. и върху тях са построени сгради [Kirchhof, A. 2009, p. 47].

предотвратяване на ерозия и пропадане. Сградата е интерпретирана като *forum* и е синхронна с каменните сгради от 90-те години на I в. [Bargfeldt, N. 2008, p. 10].

Големият комплекс в *canabae* при *Carnuntum* се намира на 115 м югозападно от легионния лагер и е с ориентация северозапад-югоизток (с 45° отклонение от оста север-юг) (фиг. 6., 10.2.). Той е с размери 115 x 139 м през първия строителен период, а през втория – 177 x 233 м, с площ от 4,2 ха⁸. Относно интерпретацията му съществуват две предположения: *forum* или *campus* (където легионерите извършват своите ежедневни тренировки)⁹. В четирите ъгъла на двора са разположени кладенци. До югоизточната част на комплекса през втория строителен период се намира базилика с апсида от южната страна, с размери 146 x 24 м, която по принцип има търговски, административни и религиозни функции¹⁰. Според някои изследователи, които поддържат теорията, че комплексът е *campus*, това трябва да е *basilica exercitatoria*, която да се използва като място за провеждане на тренировките през зимните месеци. *Campus* с размери 200 x 200 м има в западните *canabae* на *Lambaesis*, където топографското разположение е сходно с това на *canabae* в *Carnuntum* [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 80, 84, 157, 160–162; Gugl, C., Trumm, J. 2015, p. 109]. Подобно топографско разположение има и комплексът в *canabae* при *Vindonissa*, който е с размери 160 x 140 м и двор с размери 120 x 105 м [Gugl, C., Trumm, J. 2015, p. 103].

C. Gugl и J. Trumm разглеждат въпроса с интерпретацията на тези комплекси като *forum* или *campus*. Липсата на характерните за градските площади сгради с административни, религиозни, правни и търговски функции, а също и липсата на статуи и епиграфски паметници, които обикновено се издигат на *forum*, подкрепят тезата, че този комплекс е по-скоро *campus* [Gugl, C., Trumm, J. 2015, p. 108]. Не е изключено в един по-късен етап сградите да са изпълнявали и функциите на *fora*, но досегашните проучвания не потвърждават това.

Възможно е в *canabae legionum* да е имало *forum*. Намереният при археологически проучвания слънчев часовник на територията на *Durosotorum* може да се приеме като индикация за съществуването на градски площад, но не и като доказателство за местоположението му [Donevski, P. 2011, p. 161].

Характерни за римските селища сгради със зрелищни функции са театрите, амфитеатрите и стадионите. По отношение на лагерната архитектура са предпочитани амфитеатрите¹¹. Витрувий отбелязва, че след изграждането на *forum* на новооснован град следва да се определи място за построяването на театър. При всеки трайно създаден военен център в най-скоро време се издига сграда със зрелищни функции [Димитров, З. 2010, с. 328–329], както показват проучванията по Рейнския и Дунавския лимес.

Амфитеатрите¹² са съоръжения с елипсовидна форма и двойна сцена, която също е с елипсовидна форма. Размерите и топографското им разположение в *canabae legionum* са различни. Разположението им спрямо легионните лагери и други сгради, проучени в селищата, също е различно. В *canabae* при *Noviomagus* амфитеатърът се намира югозападно от югозападния ъгъл на лагера, в селищата при *Vetera* и *Aquincum* – южно от легионните лагери, в *canabae* при *Carnuntum* – североизточно от лагера, а в селището при *Viminacium* – северозападно от северозападния ъгъл на легионния лагер (фиг. 2., 3., 6., 7., 11., 12., 13., 14.).

Амфитеатърът в *canabae* при *Noviomagus* се намира в западна посока от югозападния ъгъл на лагера (фиг. 2., 11.). Той е с размери 75 x 90 м. Арената му е покрита с дебел пласт жълт пясък и може би е имала и долно ниво. Съоръжението е функционирало до края на II в., т.е. дълго след като легионът е напуснал лагера [Bargfeldt, N. 2008, p. 10].

⁸ За сравнение: *forum* на цивилното селище при *Carnuntum* е с размери 65 x 142 м и заема площ от 0.92 ха [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 157].

⁹ *Campus* служи също и за провеждане на паради, произнасяне на речи и други събития [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 163].

¹⁰ Според данните от епиграфските паметници в *canabae* трябва да има и *curia*, където *decuriones canabaensium* се събират, но засега такава сграда не е регистрирана по археологически път [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 160].

¹¹ Някои изследователи предпочитат да наричат съоръжението *ludus* именно поради това. Според тях разграничаването на *ludus* от обичайния за градовете амфитеатър се състои в съотношението между кавеята (*cavea*) и арената – при *ludus* кавеята е по-малка, а арената – по-голяма. Тази разлика е най-видима в *Carnuntum*, където са проучени два амфитеатъра – един в града и един в *canabae* [Bargfeldt, N. 2008, p. 12].

¹² Амфитеатрите са друго място, на което могат да се провеждат тренировките на войниците и парадите [Bargfeldt, N. 2008, p. 12].

В *canabae* при *Vetera* също е прочуен амфитеатър (фиг. 3.). Въпреки че е от каменния период на лагера, неговата конструкция е дървена и е разрушена при земетресение [Bargfeldt, N. 2008, p. 12].

Амфитеатър е открит и на 100 м североизточно от легионния лагер *Carnuntum* (фиг. 6., 12.). Ориентиран е в посока югозапад-североизток по дължина (с 40° отклонение от оста север-юг). Фрагментиран архитектурен паметник с надпис, открит близо до североизточната порта, дава информация за неговото изграждане през 70-те години на I в. от *legio XV Apollinaris*. Не е изключено преди това да е съществувало изградено от дърво съоръжение [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 84, 163–164; Gugl, C., Radbauer, S., Kronberger, M. 2015, p. 128].

Амфитеатърът в *canabae* при *Aquincum* се намира южно от легионния лагер (фиг. 7., 13.). Първоначално вероятно е бил изграден от дърво. Построяването му от камък се датира в периода 140–145 г. [Madarassy, O. 2003, p. 104–106; Puczy, K. 1984, p. 20]. Той има овална арена с размери 89,6 x 66,1 м. Капацитетът му е 10 000–12 000 зрители. Високата 13 м външна стена на съоръжението е подсилена с 24 контрафорса. Височината на вътрешната стена, заобикаляща арената, достига 4 м, като целта ѝ е да защитава публиката от дивите животни, използвани в представленията [Beny, D. M. 2014, № 19].

В *canabae* при *Viminacium* амфитеатърът е разположен на 50–60 м от северозападния ъгъл на легионния лагер. Под внушителните руини на каменното съоръжение, принадлежащо на града, в няколко участъка са регистрирани останки от дървен амфитеатър, който е част от облика на *canabae legionis* (фиг. 14.). Амфитеатърът е ориентиран в посока изток–запад с 20° отклонение на север. Резултатите от разкопките позволяват на проучвателите да изчислят приблизителните размери на съоръжението и неговата арена – съответно 81,10 x 70 м и 60 x 50 м. Капацитетът му е за маскисум 6000 зрители. Изследователите предполагат, че арената е била оградена с дървена стена. Главните входи са от изток и запад с дължина 10,90 м и ширина – 4,30 м на източния и 3,95 м на западния вход. *Cavea*, с ширина 10,90 м, също е дървена и включва дървени греди с ширина 20–25 см. Дървените седалки са разположени върху дървена рамка, носена от дървени греди. Дървеният амфитеатър е съществувал много кратко – изграден е след края на Втората дакийска война и е заменен от каменно-дървено съоръжение скоро след смъртта на император Траян [Nikolić, S., Bogdanović, I. 2015, p. 547–555].

В *canabae* на *Novae* засега не е открит амфитеатър, но в „Спомени, дописки, писма“ В. Манчев описва останки от театър, разположени недалеч от паметника, издигнат за погребаните там руски войници, т.е. източно от легионния лагер. Някои от находките, като керамични театрални маски, бронзова статуетка на атлет, мраморен релеф, представящ битка между атлети, свидетелстват, че такава сграда действително е съществувала [Tomas, A. 2017, p. 76–77].

В *canabae* при *Durostorum* също все още не е открит амфитеатър, но един архитектурен детайл насочва някои изследователи да предположат съществуването на такова съоръжение [Димитров, З. 2010, с. 327–340; Donevski, P. 2011, p. 161].

Сред обществените сгради с голямо значение са банските комплекси, тъй като тяхното основно функционално предназначение е свързано с хигиената. В някои *canabae* са открити една (напр. *Novaesium*, *Carnuntum*) [Bargfeldt, N. 2008, 6; Doneus et al. 2013, p. 87, 90, 99] или повече сгради на бани (напр. *Bonna*, *Aquincum*, *Durostorum*) (фиг. 15.) [Bargfeldt, N. 2008, p. 3; Donevski, P. 2011, p. 161; Póczy, K. 1984, p. 19].

Топографското разположение на сградите и тук е различно и зависи от разположението на водоснабдителните съоръжения. Така например банята в *canabae* при *Aquincum* се намира североизточно от североизточния ъгъл на лагера [Póczy, K. 1984, p. 19]. Двете бани в *canabae* при *Bonna* са разположени южно от лагера [Bargfeldt, N. 2008, p. 3–4], докато банята в *canabae* при *Carnuntum* се намира югоизточно от югоизточния ъгъл на лагера (фиг. 15.1.) [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 87, 90, 99], а тази в *canabae* при *Novaesium* – западно от легионния лагер [Bargfeldt, N. 2008, p. 6], двете бани в селището при *Durostorum* са северно от лагера (Обр. 15.2.1–2) [Иванов, P., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 188, 219].

Планът, големината на комплексите и големината на помещенията в тях са различни. Общото между всички бани е, че са снабдени с характерните помещения за гореща (*caldarium*) и студена (*frigidarium*) вода, и котелно помещение (*prae-furnium*) [Bargfeldt, N. 2008, p. 3, 6; Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 87, 90, 99; Donevski, P. 2011, p. 161; Póczy, K. 1984, p. 19]. Баните в *canabae*

при *Durosotorum* имат също и съблекалня (*apodyterium*), потилня (*sudatorium*) и помещение за топла вода (*tepidarium*) (фиг. 15.2.1–2.) [Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 188–191, 219–222; Donevski, P. 2016, p. 118–126].

В *canabae* са изградени и култови сгради – храмовете и светилищата, в които и военни, и цивилни да изразят почитта си към различни божества. Местоположението им е различно.

В югоизточната периферия на *canabae* при *Carnuntum* се намира светилището на *Liber* и *Libera* (с площ 400 м²), както и на *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus* (с площ 0,8 ха), които са добре проучени. На около 150 м западно от светилището на *Liber* и *Libera* се е издигал монументален храм на *Serapis* и *Isis*, построен по времето на император Каракала (211–217 г.). Много по-представително е светилището на *Nemesis*, разположено до западната порта на амфитеатъра. В *praetorium* има олтар, на който са извършвани ритуали, свързани с *Aequita/Eudikia* и *Epona* [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 164–167].

На територията на *canabae* при *Novae* е проучен *mithraeum*, разположен на около 200 м юго-западно от югозападния ъгъл на военния лагер [Sarnowski, T. 2012, p. 86]. Той съществува от II до средата на III в., когато е разрушен по време на готските нашествия. През втората половина на III в.¹³ на неговото място е издигнато ново, по-малко светилище, което според открития епиграфски материал е посветено на *Sol Invictus* и *Sol Augustus* [Naydenova, V. 1994, p. 225–226].

В *canabae* на *Durostorum* са издигнати храм и статуя (*templum et statuum*), посветени на *Iuppiter Optimus Maximus*, за които се споменава в надпис върху мраморна плоча¹⁴. От надписа става ясно, че храмът се намира „in canabis Aelis”, но за съжаление все още не е локализиран и проучен чрез археологически разкопки.

Други сгради с важно значение за населението на *canabae* са *horrea*. Складовете за зърнени храни (*horreum*, pl. *horrea*) са с издължена правоъгълна форма с контрафорси, чиято цел е да удържат складираната вътре стока [Иванов, Р. 2004, с. 165].

На територията на *canabae* при *Novaesium* са разкрити останките на два *horrea* с размери съответно 24 x 10 м и 20,5 x 14,3 м. Те са унищожени по време на Батавското въстание (70 г.). В източната част на *canabae* при *Noviomagus*, на север от улицата, която е продължение на *via principalis*, са открити две складови помещения с дървени димоотводи [Bargfeldt, N. 2008, p. 6, 10]. При археологическите разкопки на южната част на *canabae* при *Aquincum* засега не са проучени *horrea*, но са разкрити 3 големи ями за съхранение на продукти и 2 питоса за съхранение на зърнени храни. Те са датирани от проучвателите в края на I в. [Madarassy, O. 2004, p. 34].

Трябва да се обърне внимание и на една сграда, разположена в западната част на *canabae* при *Noviomagus*, на 100 м западно от западната порта на лагера (*porta principalis sinistra*) [Bargfeldt, N. 2008, p. 9; Haalebos, J. K. 1995, p. 39]. Тя е с размери 40 x 25 м; запазени са само основите. Сградата има вътрешен двор с размери 23,8 x 23,4 м, по чиито северна и южна страна са разположени по четири колони, а на източната и западната – полуколони. Външните стени са подсилени с контрафорси. Северното и южното крило на сградата са идентични като разделение – три помещения са отделени посредством стени, а в западната част има коридор. Според проучвателите това тясно пространство може да е използвано за стълбище, което да отвежда към втори етаж. Възможно е да имало и втори етаж, но ако сградата се идентифицира с *horrea*, трябва да се има предвид, че този тип постройки имат само един етаж. Двете крила вероятно са покрити с двускатен покрив. Тази сграда е датирана след 88 г. на базата на открити тухли с печати на *legio X Gemina* [Haalebos, J. K. 1995, p. 71–73, 76]. Нейната идентификация е спорна: *mansio*, *horrea*, *fabricae* или работилница/магазин със склад за продукцията/стоката [Bargfeldt, N. 2008, p. 9; Haalebos, J. K. 1995, p. 39, 74].

Занаятчийски работилници

Важен елемент от бита на цивилното население е наличието на работилници и ателиета, свързани с производствена дейност. В *canabae legionum* се практикуват различни занаяти. Сред тях първо място заема производството на керамична продукция. Най-много на брой са пешите за изпичане на

¹³ Това става по времето на император Аврелиан (270–275 г.) [Sarnowski, T. 2012, p. 86] и по-точно след 274 г., когато култът към *Sol Invictus* става официален държавен култ.

¹⁴ Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 155. По всяка вероятност се касае за освещаването на храма, извършено в присъствието на *legatus Augusti pro praetore* и *legatus Augusti* през 145 г. [Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П. 2006, с. 155].

битова керамика. Така например в *canabae* при *Bonna* са проучени 13 керамични пещи, на около 450 м южно от лагера. Те датират от Къснотибериево-Клавдиево време. Откритите в една от тях керамични изделия са наречени *Atticus* – подобни с надпис „*Atticus fe(cit) kanabais Bon(nensibus)*” са открити при дн. гр. Трир. В района обаче не са намерени следи от керамична работилница. Регистрирани са ями с керамика от Клавдиево време. През Нероново време районът, в който са разположени тези пещи, е изравнен и използван (неясно за какво) до 70 г. [Bargfeldt, N. 2008, p. 4].

В *canabae* при *Novaesium* са проучени сгради, интерпретирани като къщи и работилници. Това са издължени сгради, чиито входове са откъм улицата. Някои имат мазета, а от запад е обособено пространство за керамични пещи. Те датират от Клавдиево време [Bargfeldt, N. 2008, p. 6].

В *canabae* при *Noviomagus* са открити две керамични работилници, към едната от които принадлежи и пещ за изпичане на продукцията [Bargfeldt, N. 2008, p. 9; Haalebos, J. K. 1995, p. 58].

В югозападните покрайнини на най-ранното *canabae* при *Aquincum* са открити керамични работилници и занаятчийски ателиета [Madarassy, O. 2003, p. 104]. В северозападната част на селището са проучени 4 пещи за изпичане на керамика. В три от тях са се произвеждали съдове и лампи, за което се съди по откритата продукция – битова керамика и лампи *firmalampen*. Те датират от втората половина или края на II в. [Kirchhof, A. 2007, p. 42–43]. В същия район, но в друг участък, са проучени 3 ями, пълни с неуспешно изпечена керамична продукция, негодна за продажба. Освен това на един по-късен етап в тези ями са изхвърляни и счупените и вече непотребни битови съдове от близките домакинства [Balogh, T. B. 2008, p. 62–63].

На изток от *Novae*, между източната крепостна стена и Дермен дере, са проучени останки на пещи за изпичане на керамика (но не и работилници), които попадат на територията на *canabae*. Около тях са открити фрагменти от керамични съдове, строителни материали, лампи и калъпи, докато в самите пещи не са открити материали, а освен това те са и разрушени, което затруднява датирането им [Митова-Джонова, Д. 1966, с. 38–45; Tomas, A. 2017, p. 70, 115]. Въпреки това с известна вероятност може да се предположи, че са функционирали през I–III в., когато производствените дейности са извършвани извън укрепената лагерна площ, докато през по-късния период това се случва в крепостта, както показват археологическите проучвания [Tomas, A. 2017, p. 70].

Освен пещи за битова керамика в *canabae* са проучени и няколко пещи за изпичане на строителна керамика. Така например южно от пещите за битова керамика и лампи в *canabae* при *Bonna* са разкрити пещи за строителна керамика, свързани с *legio I Minervia*, който е настанен на лагер в района през 83 г. Източно от лагера *Novaesium* са проучени останки от сграда, а откритите тухли с печати на *legio VI Victrix* [Bargfeldt, N. 2008, p. 4, 6] са индикация за съществуването на работилница или пещ за изпичане на строителна керамика в района.

В *canabae legionum* при другите лагери засега не са проучени такива съоръжения, но несъмнено са съществували. Доказателство за това са откритите тухли с печати на легиони, използвани като строителен материал и преупотребени впоследствие в градежа на сгради и съоръжения [Иванов, Р. 2006, с. 125–208].

Освен керамично производство в *canabae* са практикувани и други занаяти, белег за което са откритите ателиета и работилници. Западно от лагера *Bonna* е имало магазин или бижутерско ателие. В *canabae* при *Novaesium* между старите ровове е проучена сграда, интерпретирана като военна работилница за бронзови предмети, но също така изпълняваща и функцията на магазин. Тя функционира през Клавдиево-Нероново време и е разрушена по време на Батавското въстание [Bargfeldt, N. 2008, p. 3–4, 6]. На територията на *canabae* при *Noviomagus* също е обработван метал, доказателство за което са откритите незавършени бронзови изделия [Haalebos, J. K. 1995, p. 64–65].

Освен обработка на метал в *canabae legionum* е практикувано и стъклопроизводство. На север от продължението на *via principalis* в *canabae* при *Noviomagus* са разкрити останките на две големи и шест по-малки дървени сгради, оградени с нещо, наподобяващо палисада. Те образуват своеобразен занаятчийски комплекс, в който преди всичко е произвеждано стъкло – доказателство са откритите стъklarска пещ и пълна с бракувана продукция яма [Bargfeldt, N. 2008, p. 10].

В *canabae legionum* са съществували и работилници за обработка на кост и рог. Засега такива не са засвидетелствани по археологически път, но наличието на много изделия, които могат да бъдат определени като дело на местно производство, са показателни в това отношение. В северозападната част на *canabae* при *Aquincum* вероятно е съществувала такава работилница, за което свидетелстват много фрагменти от незавършени костени изделия, костени игли за коса и други малки костени предмети, открити покрай една от улиците [Kirchhof, A. 2009, p. 48].

През II и до средата на III в. работилница за обработка на кост и рог има и в *Novae*. Няма данни за местоположението ѝ, но многобройните и разнообразни материали, открити в лагера и околностите му, са белег, че такава несъмнено е съществувала. Някои предмети са вносни, но други със сигурност са произвеждани в местно ателие в близост до лагера [Владкова, П. 1999, с. 91–92; Владкова, П. 2006, с. 254].

Откритите от източната страна на улица в северозападната част на *canabae* при *Aquincum* хромелни камъни, вградени в стените на по-късна сграда, както и фрагменти от керамични съдове дават основание да се предположи съществуването на кухня или пекарна в района. Стените, разкрити от източната страна на улицата, продължават и под нейното ниво, което кара проучвателите да предположат, че на това място е съществувал голям производствен комплекс [Kirchhof, A. 2009, p. 48–49].

В северозападния край на южната част на *canabae* при *Aquincum* са открити останки от работилница за боядисване на текстил в син цвят [Madarassy, O. 2004, p. 34].

Западно от лагера *Vonna* е съществувала работилница за кожени изделия [Bargfeldt, N. 2008, p. 3–4].

Жилищни сгради

Последният елемент, който завършва облика на *canabae legionum*, е жилищното строителство. В почти всички *canabae* по Рейнския и Дунавския лимес са проучени останки от жилищни сгради. Те биват два вида – дървено-землени и каменни. Дървено-земленото строителство е характерно за I в., докато каменното строителство постепенно го измества в края на I – началото на II в. Жилищата са ориентирани спрямо уличната мрежа в селищата.

По-голяма част от жилищата в *canabae* при *Noviomagus* са изградени от дърво, но са проучени и каменни сгради. Дървените жилища са с правоъгълен план, ориентиран спрямо късата страна към улицата, в задната част завършват с открит двор, в който обикновено са откривани кладенци. В почти всички жилища са открити следи от огнища с различна форма и различен градеж (каменни, тухлени). В някои от тях са регистрирани следи от пода, който е от трамбована глина [Bargfeldt, N. 2008, p. 8; Haalebos, J. K. 1995, p. 45].

На изток от лагера *Vetera* са разкрити останки от дървени структури, подредени в редица, чийто план не е възможно да бъде реконструиран [Bargfeldt, N. 2008, p. 11].

Най-ранните жилища в *canabae* при *Aquincum*, датиращи от I в., представляват издължени постройки от плет, измазан с глина. В тях са обособени няколко помещения, с размери 2,50/3,50 x 10/15 м [Madarassy, O. 2003, p. 104; Madarassy, O. 2004, p. 33].

В *canabae* при *Noviomagus* са разкрити останките на 4 каменни жилищни сгради. Едното е с ширина 22 м и вътрешен перистилен двор, подобен на двор в на италийска вила. Сградата има портик на северната страна [Bargfeldt, N. 2008, p. 9; Haalebos, J. K. 1995, p. 50]. Подобни сгради с работилници и магазини откъм главната улица и жилищна част от другата страна на двора са рядко срещани в провинцията. Сградата намира паралел в *Calleva Atrebatum (Britannia)*, където по главната улица са разположени няколко такива постройки [Haalebos, J. K. 1995, p. 50]. Откритите в друга каменна сграда стенописи са свидетелство за нейната украса. В сградата са намерени много фрагменти от керамични тръби, *tegulae mammatae* и *tubulae*, които показват, че тя е била отоплявана [Bargfeldt, N. 2008, p. 9].

Жилищните сгради в *canabae* при *Carnuntum* са определени като такива само на базата на въздушни снимки, затова идентификацията им не е напълно сигурна. Те имат правоъгълна форма и са разположени в редица. Разпределението им е следното: 58 в южната част на селището, 20 в северозточната и 9 в западната. Ширината на сградите варира между 10 и 15 м. Жилищата в западната част на *canabae* и една група в южната част са с по-малки размери – с ширина между 5 и 10 м [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 75–80].

В *canabae* при *Aquincum* жилищата на по-заможните жители са разделени, по-големи и по-изискани, с квадратен план, с портик към главните улици. На главните улици се разполагат разкошни жилища с по-голяма площ, за разлика от западните покрайнини. Основите са изградени от варовикови камъни, споени с бял хоросан, а стените – от тухли. Украсени са със стенописи от вътрешната и външната страна, а по-обикновените помещения само са измазани. През втората половина на II в. жилищата стават по-комфортни. Основите са каменни, а стените са изградени в *opus spicatum*. Съдър-

жанието на пясък в състава на хоросана се увеличава [Madarassy, O. 2003, p. 107–108]. В северната и северозападната част на селището са проучени две жилищни сгради, чиито стени са богато декорирани с фрески, имат и подова мозайка, датирани са във II – първата половина на III в. Едно от помещенията в едната сграда е снабдено с подово и стенно отопление, за което свидетелстват откритите *tubuli* [Vámos, P. 2007, p. 83–87; Kirhhof, A. 2009, p. 47–48, 51–61].

На около 100 м западно от крепостните стени на *Novae* е проучена голяма сграда с вътрешен перистилен двор. В средата му има piscina (*piscina*) с размери 3,90 x 5,70 м, изградена от големи, добре одялани блокове, върху които личи легло на парапет [Чичикова, М., Султов, Б., Найденова, В., Димитрова-Милчева, А. 1980, с. 80]. В двора е открит и зидан кладенец. Помещенията са разположени верижно около двора, а някои от тях са снабдени с подово отопление [Владкова, П. 2009, с. 423–426; Владкова, П. 2010, с. 314–316; Vladkova, P. 2003, p. 221–229]. Към сградата е построена и баня, а в източното крило е обособен *tablinum*. Някои проучватели определят сградата като *praetorium*, а други я идентифицират като резиденция, където са посрещани високопоставени служители [Tomas, A. 2017, p. 55–56; Vladkova, P. 2003, p. 223, 225].

В *canabae* при *Durostorum* също са проучени няколко жилищни сгради – големи постройки с много помещения. В южната част на една от сградите са обособени бански помещения. Други сгради пък са снабдени с подово отопление. Градежът на жилищата е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Сградите са датирани в периода II – началото на III в. [Иванов, Р., Атанасов, Г., Доневски, П. 2006, с. 186–225].

Трябва да се отбележи и друг вид жилищна сграда, която обикновено се намира в легионния лагер, но в някои случаи е построена извън крепостните му стени, на територията на *canabae*. Това е жилище на *legatus legionis*, наречено *praetorium*. По план и устройство то наподобява италийска вила [Иванов, Р. 2004, с. 163]. Този тип сгради са украсени със стенописи и мозайки, някои от помещенията им са снабдени с хипокауст. *Praetoria* са проучени северозападно от легионния лагер *Carnuntum*, на дунавския бряг [Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013, p. 86], и североизточно от легионния лагер *Aquincum*, на островче в р. Дунав [Póczy, K. 1984, p. 19].

* * *

Представените по-горе данни, резултат от проведени археологически проучвания, са достатъчни, за да се очертае като цяло обликът на *canabae legionum*. Площта на тези цивилни селища варира между 70 и 100 ха. Топографското разположение и планировката на уличната мрежа са определени спрямо тези на легионните лагери, към чиято територия принадлежат. Сградите (обществени, култови и жилищни), работилниците и съоръженията са ориентирани спрямо улиците, с входи към тях, а местоположението им в топографията на селищата не е еднакво. Планът на обществените, култовите и жилищните сгради е правоъгълен, изключение са амфитеатрите, чиято форма е елипсовидна.

Сред занаятите се откроява производството на керамика (битова и строителна керамика, лампи). В почти всички *canabae legionum* са проучени пещи за изпичане на керамика, в някои са открити и ями за бракувана или непотребна продукция (*Bonna*, *Aquincum*). Освен керамика в селищата са изработвани изделия от метал (*Novaesium*, *Noviomagus*), кост и рог (*Aquincum*, *Novae*), кожа (*Bonna*); открита е и работилница за боядисване на текстил в син цвят (*Aquincum*).

Що се отнася до жилищата, те са изградени от дърво или камък. Някои жилищни сгради са разположени в редица. Други представляват къщи тип италийска вила с вътрешен перистилен двор и верижно разположени около него помещения. Най-ранни като хронология са дървено-землените жилища в *canabae* при *Noviomagus*, *Vetera* и *Aquincum*, които датират от втората половина на I в. Каменното строителство в цивилните селища и лагерите започва по едно и също време – Флавиево време, в последната четвърт на I в. Някои жилища са снабдени с подово и стенно отопление (в селищата при *Aquincum*, *Novae* и *Durosotorum*), някои – със стенописи (в *canabae* при *Noviomagus*, *Aquincum*).

Досегашните разкрити сгради и съоръжения в *canabae legionum* по Рейнския и Дунавския лимес дават сравнително добра представа за планировката и архитектурата на този тип селища. Освен жилищни сгради, които са основен елемент, в тях са строени и обществени сгради и съоръжения, а също така се развива и занаятчийско производство за нуждите на канабното население и легионерите. Бъдещите проучвания ще помогнат за доизясняване на архитектурния облик на тези цивилни селища.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Изследвания

- Боянов, И.** 2008 – И. Боянов. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.). София, 2008. [I. Boyanov. *Rimските veterani v Dolna Mizia i Trakia (I–III v.)*. Sofia, 2008].
- Владкова, П.** 1999 – П. Владкова. Обработка на кост и рог II–IV век в днешните български земи. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 14, 1999, 88–97. [P. Vladkova. *Obrabotka na kost i rog II–IV vek v dнешните balgarski zemi*. – *Izvestia na Istoricheski muzei – Veliko Tarnovo*, 14, 1999, 88–97].
- Владкова, П.** 2006 – П. Владкова. Обработка на кост и рог в съвременните български земи през римската епоха и късната античност. – В: Археология на българските земи, 2. София, 2006, 245–287. [P. Vladkova. *Obrabotka na kost i rog v savremennite balgarski zemi prez rimskata epoha i kasnata antichnost*. – V: *Arheologia na balgarskite zemi*, 2. Sofia, 2006, 245–287].
- Владкова, П.** 2009 – П. Владкова. *Novae*. Сграда *extra muros* западно от града. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 423–426. [P. Vladkova. *Novae*. *Sgrada extra muros* zapadno ot grada. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g*. Sofia, 2009, 423–426].
- Владкова, П.** 2010 – П. Владкова. Нове. Разкопки на сектор VIII А – сграда *extra muros*. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 314–316. [P. Vladkova. *Nove*. *Razkopki na sector VIII A – sgrada extra muros*. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g*. Sofia, 2010, 314–316].
- Геров, Б.** 1980 – Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия. – Годишник на Софийския университет – Факултет по класически и нови филологии, LXXII (1977). София, 1980, 2, 17–143. [B. Gerov. *Zemevladienieto v rimska Trakia i Mizia*. – *Godishnik na Sofiiskia universitet – Fakultet po klasicheski i novi filologii*, LXXII (1977). Sofia, 1980, 2, 17–143].
- Димитров, З.** 2010 – З. Димитров. Амфитеатър в Дуросторум (?). – In: *Studia archaeologica universitatis Serdicaensis*, V. *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. Edited by K. Rabadjiev. Sofia, 2010, 327–340. [Z. Dimitrov. *Amfiteatar v Durostorum (?)*. – In: *Studia archaeologica universitatis Serdicaensis*, V. *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. Edited by K. Rabadjiev. Sofia, 2010, 327–340].
- Иванов, Р.** 1999 – Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999. [R. Ivanov. *Dolnodunavskata otbrantelna sistema mejudu Dortikum i Durostorum ot Avgust do Mavrikkii*. Sofia, 1999].
- Иванов, Р.** 2004 – Р. Иванов. Кастра – канабе – викус. – В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 172–179. [R. Ivanov. *Kastra – kanabe – vikus*. – V: *Arheologia na balgarskite zemi*, I. Sofia, 2004, 172–179].
- Иванов, Р.** 2006 – Р. Иванов. Строителна керамика от Долния Дунав. – В: Археология на българските земи, 2. София, 2006, 125–208. [R. Ivanov. *Stroitelna keramika ot Dolnia Dunav*. – V: *Arheologia na balgarskite zemi*, 2. Sofia, 2006, 125–208].
- Иванов, Р.** 2010 – Р. Иванов. Всекидневният живот в Тракия през I–IV в. сл. Хр. София, 2010. [R. Ivanov. *Vsekidnevniat jivot v Trakia prez I–IV v. sl. Hr*. Sofia, 2010].
- Иванов, Р., Атанасов, Г., Донеvски, П.** 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Донеvски. История на Силистра, I. Античният Дуросторум. Силистра – София, 2006. [R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski. *Istoria na Silistra, I. Antichniat Durostorum*. Silistra – Sofia, 2006].
- Иванов, Т., Иванов, Р.** 1998 – Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град, I. София, 1998. [T. Ivanov, R. Ivanov. *Ulpia Oescus. Rimski i rannovizantiiski grad, I*. Sofia, 1998].
- Митова-Джонова, Д.** 1966 – Д. Митова-Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. – Археология, кн. 1, 1966, 38–45. [D. Mitova-Djonova. *Peshti za keramika i keremidi ot Nove*. – *Arheologia*, kn. 1, 1966, 38–45].
- Тачева, М.** 2004 – М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, 2. София, 2004. [M. Tacheva. *Vlast i socium v rimska Mizia i Trakia*, 2. Sofia, 2004].
- Тодоров, Я.** 1927 – Я. Тодоров. Дуросторум. Принос към античната история на Силистра. София, 1927. [Ya. Todorov. *Durostorum. Prinos kam antichnata istoria na Silistra*. Sofia, 1927].
- Чичикова, М., Султов, Б., Найденова, В., Димитрова-Милчева, А.** 1980 – М. Чичикова, Б. Султов, В. Найденова, А. Димитрова-Милчева. Разкопки в Нове (български сектор). – В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. София, 1980, 80–83. [M. Chichikova, B. Sultov, V. Naydenova, A. Dimitrova-Milcheva. *Razkopki v Nove (balgarski sektor)*. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1979 g*. Sofia, 1980, 80–83].
- Alexandrescu, C.-G., Gugl, C.** 2014 – C.-G. Alexandrescu, C. Gugl. *Troesmis ei romanii la Dunrea de Jos. Proiectul Troesmis 2010–2013*. – Peuce, S. N., 12, 2014, 289–306.

Alexandrescu, C.-J., Gugl, C. 2015 – C.-G. Alexandrescu, C. Gugl. Troesmis: From the Legionary Fortress to the Byzantine Fortification. – In: *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies* (Ruse, Bulgaria, September 2012). Edited by L. Vagalinski, N. Sharankov. Sofia, 2015, 251–257.

Aparaschivei, D. 2005–2006 – D. Aparaschivei. Municipiul Troesmis. Instituții și elite. – Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, III–IV. Tulcea, 2005–2006, 189–208.

Balogh, T. B. 2008 – T. B. Balogh. Investigations in the northwestern zone of the Aquincum Military Town (Budapest III, 103–105 Vörösvári Road, Lrn: 16916/2). – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2007, 14, 2008, 57–63.

Bargfeldt, N. 2008 – N. Bargfeldt. *Canabae legionis i Germania Inferior*. – Agora, 2008, 4, 1–16. <<http://www.e-agera.dk/?p=323>, достъпен: август 2017>.

Benyó, D. M. 2014 – D. M. Benyó. Óbuda – the city of culture. A historic walk in Óbuda. Budapest, 2014.

Dintchev, V. 2015 – V. Dintchev. The *Municipia* of the Province of *Moesia Inferior*. – In: *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies* (Ruse, Bulgaria, September 2012). Edited by L. Vagalinski, N. Sharankov. Sofia, 2015, 581–591.

Doneus, M., Gugl, C., Doneus, N. 2013 – M. Doneus, C. Gugl, N. Doneus. Die Canabae von Carnuntum, I. Eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagervorstädte: Von der Luftbildprospektion zur siedlungsarchäologischen Synthese. Wien, 2013.

Donevski, P. 2009 – P. Donevski. Archaeological investigations in Silistra (Durostorum). – Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie I. București, 2009, 105–130.

Donevski, P. 2011 – P. Donevski. Urban planning of the canabae legionis XI Claudiaie (Moesia Inferior). – Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 28, 2011, 158–169.

Donevski, P. 2016 – P. Donevski. Public and Private Baths at Canabae Legionis XI Claudiaie (Lower Moesia). – In: *Miscellanea scientific articles*. Gabrovo, 2016, 118–126.

Doruțiu-Boilă, E. 1972 – E. Doruțiu-Boilă. Castra legionis V Macedonicae und municipium Troesmense. – *Dacia*, 16, 1972, 133–144.

Doruțiu-Boilă, E. 1980 – E. Doruțiu-Boilă. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et latinae, V. Capidava, Troemis, Noviodunum*. București, 1980.

Gugl, C., Trumm, J. 2015 – C. Gugl, J. Trumm. The Secret of Squares – Interpreting Large-Scale Square Structures at Roman Legionary Forts. – In: *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, September 2012. Edited by L. Vagalinski, N. Sharankov. Sofia, 2015, 103–110.

Gugl, C., Radbauer, S., Kronberger, M. 2015 – C. Gugl, S. Radbauer, M. Kronberger. Die Canabae von Carnuntum, II. Archäologische und GIS-analytische Auswertung der Oberflächensurveys 2009–2010. Wien, 2015.

Haalebos, J. K. 1995 – J. K. Haalebos. Castra und Canabae. Ausgrabungen auf dem hunerberg in Nijmegen 1987–1994. Nijmegen, 1995.

Hanel, N. 2007 – N. Hanel. Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence. – In: *A Companion to the Roman Army* (P. Edkramp ed.). Malden, 2007, 395–416.

Havas, Z. 2004 – Z. Havas. Excavations along the aquaeduct on Szentendre Road (Budapest III, intersection of Szentendre Road – Záhony Street). – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2003, 10, 2004, 61–65.

Ivanov, R. 2012 – R. Ivanov. Durostorum – castra, canabae, municipium, vici. – In: *Roman cities in Bulgaria. Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Modern Bulgaria, I* (R. Ivanov ed.). Sofia, 2012, 52–120.

Kirchhof, A. 2007 – A. Kirchhof. New excavation results from the northwestern region of the Military Town I (Budapest III, 111–117 Vörösvári Road, former tram-depot, Lrn: 16911–16912). – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2006, 13, 2007, 40–56.

Kirchhof, A. 2009 – A. Kirchhof. Topographic investigations next to *cella trichora* in the northwestern part of the Aquincum Military Town (Budapest III, 24–26 Hunor Street – 95 Vörösvári Road, Lrn: 18726/10). – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2008, 15, 2009, 44–62.

Madarassy, O. 2003 – O. Madarassy. Militärstadt: Die canabae legionis. – In: *Aquincum Nostrum, II. 2. Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Edited by P. Zsidi. Budapest, 2003, 101–111.

Madarassy, O. 2004 – O. Madarassy. The investigations of the early periods in the southern section of the Aquincum canabae. – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2003, 10, 2004, 30–37.

Mócsy, A. 1953 – A. Mócsy. Das territorium legionis und die canabae in Pannonien. – *Acta Archaeologica academiae scientiarum Hungaricae*, 3, 1953, 1–4, 179–200.

Mócsy, A. 1964 – A. Mócsy. A prata legionis kérdéséhez. – Régészeti dolgozatok. Az eötvös lóránd tudományegyetem régészeti intézetéből. Budapest, 1964, 87–94.

Morillo, Á, Domínguez, J. S. 2015 – Á. Morillo, J. S. Domínguez. Military *Vici* in Roman Spain. – In: Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012 (L. Vagalinski, N. Sharankov eds.). Sofia, 2015, 519–530.

Mrozewicz, L. 2008 – L. Mrozewicz. Municipalisation des provinces danubiennes à l'époque des Sévères. – In: Epigrafia 2006. Atti della XIVe rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori (M. L. Caldelli, G. L. Gregori, S. Orlandi eds.). Roma, 2008, 679–686.

Naydenova, V. 1994 – V. Naydenova. Un sanctuaire syncrétiste de Mithra et Sol Augustus découvert à Novae (Mésie Inférieure). – In: Studies in Mithraism. Storia delle religioni. Edited by J. R. Hinnells. Roma, 1994, 225–228.

Nikolić, S., Bogdanović, I. 2015 – S. Nikolić, I. Bogdanović. Recent Excavations on the Amphitheatre of *Viminacium* (Upper Moesia). – In: Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012. Edited by L. Vagalinski, N. Sharankov. Sofia, 2015, 547–555.

Pârvan, V. 1924 – V. Pârvan. Municipium Aurelium Durostorum. – Rivista di Filologia e d'Istruzione classiche, III. Torino, 1924, 307–340.

Piso, I. 2014 – I. Piso. Le siège du gouverneur de Mésie inférieure. – In: Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods. In Memory of Professor Heinz Heinen. Pontica et Mediterranea, vol. III. Cluj–Napoca, 2014, 489–504.

Póczy, K. 1984 – K. Póczy. Aquincum – castra, canabae, colonia (Az 1976–1980. Közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása). – Budapest Régiségei, 25, 1984, 15–34.

Sarnowski, T. 2012 – T. Sarnowski. Novae. An Archaeological Guide to a Roman Legionary Fortress and Early Byzantine Town on the Lower Danube (Bulgaria). Warsaw, 2012.

Tomas, A. 2006 – A. Tomas. Municipium Novensium? Report on the field survey at Ostrite Mogili, Veliko Turnovo district. – Światowit, VI (XLVII)/A, 2006, 115–128.

Tomas, A. 2012 – A. Tomas. Canabae Legionis I Italicae: State of Research on Civil Settlements Accompanying the Legionary Camp in Novae (Lower Moesia) Compared to Relevant Lower Danubian Sites. – Światowit, IX (L) / A, 2011. Warsaw, 2012, 155–168.

Tomas, A. 2013 – A. Tomas. Non-Destructive Investigations in the Extramural Area of Novae (Lower Moesia, Bulgaria) in 2012. – Światowit, X (LI)/A, 2013, 157–161.

Tomas, A. 2017 – A. Tomas. Living with the Army, I. Civil Settlements near Roman Legionary Fortresses in Lower Moesia. Warsaw, 2017.

Vámos, P. 2007 – P. Vámos. Excavations in the northeastern region of the Aquincum canabae (Budapest III, 5 Miklós Square, Lrn: 18439). – Aquincum. Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2006, 13, 2007, 78–87.

Vladkova, P. 2003 – P. Vladkova. The portico building *extra muros* in *Novae*. Investigations and problems. – Novensia, 14, 2003, 221–229.

Интернет източници

Ulpia Noviomagus > Römisch-Germanisches Zentralmuseum. – <<https://www2.rgzm.de/Transformation/Nederland/Engfiles/ThumbImages/kaartNijmegenmromBureauarchNijmegen.jpg>, достъпен: август 2017 >.

Le fortezze legionarie di Vetera I e Vetera II (ricostruzione). – <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/39/Vetera-it.png>, достъпен: септември 2017.

Universität Wien > Ilja Steffelbauer Home Page. – <<http://homepage.univie.ac.at/ilja.steffelbauer/carnuntum.jpg>, достъпен: септември 2017 >.

Market hall (forum) in the canabae in Nijmegen. <http://www2.rgzm.de/Transformation/Nederland/Engfiles/Pictures_E/023_E.html, достъпен: август 2017 >.

Reconstruction of the amphitheatre in the canabae in Nijmegen. (Bob Brobbel, Hilversum). – <https://www2.rgzm.de/Transformation/Nederland/Engfiles/Pictures_E/026_E.html, достъпен: август 2017 >.

Aquincum, militarisches Amphitheater (Pannonia). – <<http://amphi-theatrum.de/1458.html>, достъпен: септември 2017 >.

The Roman Empire in AD 125. – <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_Empire_125.svg, достъпен: декември 2017 >.